

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Föräldrafostran

Helena Bergman, *Att fostra till föräldraskap. Barnavårdsmän, genuspolitik och välfärdsstat 1900–1950*, Diss, Acta Universitatis Stockholmiensis 69, Stockholm 2003. 380 s.

Den genushistoriska forskningen har nu kommit ur den fas där den ständigt måste argumentera för sitt existensberättigande. Den nöjer sig inte heller med att lägga till eller skriva en historia vid sidan om, utan börjar ge sig i kast med att, med genusperspektivet som utgångspunkt, analysera och nytolka breda historiska förlopp. Ambitionen är, med Joan Scotts ord, att ”skriva om historien”. Det är vad Helena Bergman försöker göra i sin avhandling *Att fostra till föräldraskap. Barnavårdsmän, genuspolitik och välfärdsstat 1900–1950*. Med den så kallade barnavårdsmannainstitutionen som prisma kastar hon nytt ljus över framväxten av den svenska välfärdsstaten, med en särskild blick på betydelsen av kvinnors aktörskap.

Uppläggning och huvudsakliga resultat

Avhandlingen har sin empiriska startpunkt i barnavårdsmannainstitutionens införande, vilket skedde i samband med 1917 års lag om barn utom äktenskap. Denna lag stadgade att barn födda utom äktenskapet skulle ha rätt till underhåll från fadern och att en barnavårdsman skulle se till att faderskapet fastställdes och underhållet betalades. Den svenska lagen gick emellertid inte så långt som den norska som antagits två år tidigare och även gav dessa barn såväl arvsrätt som rätt att bära faderns namn. Avhandlingen avslutas med en analys av det bidragsförskottssystem som infördes år 1937/1938, vilket innebar att staten tog ett ökat ansvar för dessa barns försörjning.

Den period som studien täcker karaktäriserar författaren, med hänvisning till Anne-Lise Seip, som den period då det tidiga 1900-talets socialhjälpsstat utvecklas mot att bli en välfärdsstat, då staten alltmer träder in med en aktiv och omfördelande socialpolitik. Det är också en period då nya statliga professioner växer fram, yrkesområden som i stor utsträckning kom att befolkas av kvinnor. En tredje och för författaren central karaktäristik är att det också rör sig om en tid då en ny dominerande könsordning etableras och byggs in i samhällsstrukturen, en ordning som med Yvonne Hirdmans terminologi fått namnet husmoderskontrakt och som innebar att kvinnors utrymme kringkars av ett könskomplementärt tänkande. Det var inom dessa ramar som barnavårdsmännen – som ofta var en kvinna – kom att verka och det är inom dessa ramar – välfärdsstatens expansion, framväxten av professioner inom det sociala området samt förändrade genusrelationer – som analysen rör sig.

Studien har ett klart aktörsperspektiv och det är flera olika aktörer som fokuseras: staten som genom lagstiftningen satte institutionella ramar, barnavårdsmännen som implementerade den, de mödrar och fäder som berördes av den, de aktörer som var engagerade i debatten om utomäktenskapligheten samt slutligen de organisationer som tillvaratog barnavårdsmännens intressen. Analysen rör sig också på olika nivåer, en som författaren kallar en politiskt diskursiv nivå, en institutionell nivå och en implementeringsnivå.

Det är således en minst sagt brett upplagd avhandling, vilket också innebär att den tangerar flera olika forskningslägen och teoretiska fält, vilka introduceras i det inledande kapitlet. En viktig utgångspunkt tas i den omfattande forskningen kring förhållandet mellan välfärdsstat och genus, där en central diskussion har varit huruvida det finns ett inneboende patriarkalt drag i den moderna staten eller om den har en kvinnofrigörande potential. Professionsforskningen, som handlar om hur ett yrkesområde etableras genom olika processer av inklusion och exklusion, är ett annat viktigt avstamp. Det breda genusvetenskapliga forskningsfältet är den tredje utgångspunkten. Här är debatten kring genus som en process som ständigt skapas och omförhandlas central, liksom senare års diskussioner kring betydelsen av att beakta andra sociala kategoriseringar relaterade till klass, civilstånd, etnicitet, sexualitet med mera.

Boken består av fem empiriska kapitel. I det första, kapitel två, analyseras processen bakom lagens tillkomst och hur tanken att staten borde intervensera i de utomäktenskapliga familjebildningarna fick fotfäste i det social- och genuspolitiska samtalet under 1900-talets första årtionden. I en historisk tillbakablick konstateras att den äldre lagen hade en i ett komparativt perspektiv relativt bred definition av vilka som skulle räknas som äkta barn, till exempel de så kallade trolovningssbarnen. Men de sant oäkta var i stort sett rättslösa, vilket började uppfattas som ett allt större samhällsproblem kring sekelskiftet 1900 då man upplevde en stark ökning av den utomäktenskapliga nativiteten och olika utredningar visade att dessa barn ofta for mycket illa. Intresset ökade därmed för att lagstiftningsvägen komma till rätta med problemen, om än själva problemet definierades på olika sätt av olika aktörer. Juristerna var intresserade av att uppdatera föräldrade lagar, de konservativa bekymrade sig om det sedliga tillståndet i landet, kommunalpolitikerna ville minska fattigvårdskostnaderna medan olika socialreformatoriska krafter talade för rättvisa åt kvinnor och barn. I sin analys framhåller författaren att det könskomplementära tänkandet fanns som en gemensam underström i hela denna debatt. Syftet var att få modern att ta sitt omvårdnadsansvar och fadern sitt försörjaransvar – därav kapitlets rubrik: ”Moderfamn och fadersansvar”.

I nästkommande kapitel är det implementeringen av lagen som är i fokus. Det visade sig snart att beredskapen för att bygga upp en så omfattande institution var låg, vilket fick till följd att barnavårdsmannainstitutionen byggdes upp i

gränslinjen mellan privat och offentligt. Uppdraget definierades inledningsvis som ett frivilliguppdrag särskilt lämpligt för medelklassens kvinnor, eventuellt kompletterade med manliga tjänstemän. Frivilligtanken fick man emellertid ganska snart överge. Uppdraget var för komplicerat och storskaligt för att kunna klaras av lekmän. "Frivilligdiskursen" ersattes av en "tjänstemannadiskurs". Bakgrunden till detta belyses närmare i nästa kapitel som fått den träffande rubriken "Kärleksverk blir ämbetsverk". Här undersöks, med hjälp av statistiskt material, vilka barnavårdsmännen de facto kom att vara och det visar sig vara stora skillnader framförallt mellan stad och landsbygd. På landet var barnavårdsmannen ofta en förtroendevald man, medan det i synnerhet i de större städerna var avlönade kvinnliga tjänstemän som hade uppdraget. Det är hur dessa senare, som hanterade den övervägande majoriteten av ärendena, kom att utforma sin yrkesidentitet som analyseras i kapitlets andra del. Konflikten mellan en maternalistisk retorik och en önskan om att stärka den professionella identiteten är här ett viktigt tema.

Med utgångspunkt från ett urval av de akter som Stockholms barnavårdsmän – som nästan alla var kvinnor – upprättade 1930 får vi därefter i kapitel fem en inblick i det praktiska barnavårdsmannaarbetet. Samtidigt som akterna är präglade av föreställningen om modern som den omsorgsgivande och fadern som den försörjande, blir det här uppenbart att denna norm kom i konflikt med en verklighet, där den ogifta moderna oftast tvingades förvärvsarbeta och där fäderna inte tog/kunde ta sitt försörjaransvar. Problemen med de utomäktenskapliga barnens väl och ve kvarstod således vilket bland annat låg till grund för bidragsförskottsreformen 1937, vilken utgör temat för sjätte kapitlet. Denna reform innebar i många avseenden en omorientering i den statliga politiken kring utomäktenskapligheten, och utgör alltså slutpunkten i studien.

I det avslutande kapitlet "Genus och politik" sammanfattas avhandlingens huvudresultat i förhållande till de frågekomplex som skisserats inledningsvis, kring stat, profession, genus och aktörskap. När det gäller staten som genuskonstruktör polemiserar författaren här i viss mån mot tidigare forskning, exemplifierad av till exempel Jane Lewis och Yvonne Hirdman, som betonat att välfärdssamhällets framväxt skedde inom ramen för ett och samma könskomplementära genusparadigm. I stället betonas förändring och diskontinuitet. Även om den dominerande genusnormen inom barnavårdsmannainstitutionen var den komplementära ordningen, så visar analysen att den ständigt utmanades både på en praktisk och på en normativ nivå. Vidare framhålls att barnavårdsmännens professionaliseringsprocess var mycket komplicerad, präglad av mötet mellan många olika aktörer, på olika nivåer och med olika motiv – ekonomiska, värdideologiska och kvinnoemancipatoriska. En viktig poäng som också lyfts fram är de kvinnliga barnavårdsmännens vacklan mellan olika typer av retorik – ibland professionell och ibland könsrelaterad. När det gäller det utomäktenskapliga föräldraskapet

konstateras att det yttersta syftet med reformerna under hela perioden var styrt av ett speciellt genustänkande uppbyggt kring tanken om kvinnor som vårdande och män som försörjande. I den meningen var reformen disciplinerande, men det framhålls också att reformerna i ett kvinnoperspektiv även hade en frigörande potential – och att det gällde för både de kvinnliga barnavårdsmännen och för mödrarna. När det slutligen gäller frågan om kvinnors aktörskap är en viktig slutsats att kvinnors agerande, på olika nivåer och i olika positioner, varit viktigt. Författaren anknyter här till teorier om att det i politiken finns vissa formativa moment då olika aktörer kan påverka utvecklingen. Tiden då såväl barnavårdsmannareformen beslutades 1917 som bidragsförskottsreformen 20 år senare karaktäriseras som två sådana "formativa moment", då det fanns utrymme för feministiska tolkningar. Tanken att det skulle finnas vissa objektiva eller eviga "gemensamma kvinnliga intressen" förkastas dock. Författaren framhåller också som ett särpräglat drag i svensk moderskapspolitik, att man förmått överbrygga klyftan mellan ogifta och gifta mödrar. Båda kategorierna framställdes i kvinnoorganisationernas retorik som offer för en manlig samhällsordning, som begränsade deras utrymme.

Diskussion

Avhandlingen är mycket välskriven och tyngs inte av någon onödigt komplicerad vetenskaplig prosa. Ett ytterligare plus är att boken tidvis blir mycket konkret och levande. Bergman förflyttar sig lätt från resonemang kring socialhjälpstat, maskulinitetsteori och diskursiva maktstrategier till barnavårdsmännens konkreta vardag. Till sin hjälp tar hon bland annat skönlitterära skildringar från 1920- och 1930-talen som ger en bild av folkmytologin kring den kvinnliga barnavårdsmannen. Kunde ett "sådant litet fruntimmer" hålla efter barnafäder, som någon uttryckte det i en roman av Dagmar Edqvist från 1939. Det visade det sig att det kunde i alla fall denna dam, trots att det sades att hon fått platsen mest på grund av "sina vackra smalben". Sedermera fick hon epitetet "stans farligaste dam nummer ett".

Avhandlingens empiriska kapitel är skrivna på så sätt att de skall kunna läsas separat. Det kan ställa till litet problem när man vill få grepp om helheten. Det blir en del upprepningar som kan irritera, men som ju är ofrånkomliga när man valt det framställningssättet. Författaren har också valt att inte presentera alla teoretiska infallsvinklar och olika forskningslägen i inledningskapitlet, utan integrerar dem fortlöpande i texten. Fördelen med detta är att inledningskapitlet inte blir så tungt, men ibland hade man önskat att framställningen i de empiriska kapitlen fokuserats tydligare i relation till de huvudfrågor som ställs inledningsvis och att en del utvecklingar i de empiriska kapitlen tagits bort eller förts ned i noter. Strukturen är komplicerad och den röda tråden inte alltid så tydlig. En förklaring till att avhandlingen ibland kan kännas litet snårig är nog att ambitionen varit

att fånga ett komplext historisk förlopp, med alla dess nyanser och att inte för enkla, vilket ju i och för sig är en lovvärd ambition.

Bergman är påfallande väl teoretiskt orienterad inom de fält hon anknuter till. Centrala begrepp som genus, profession och stat är klart definierade och de teoretiska resonemangen kopplas tydligt till de empiriska analyserna. Inledningsvis för hon till exempel en relativt utförlig teoretisk diskussion kring begreppet stat och argumenterar för ett perspektiv där staten ses som en arena som inbegriper både institutioner och aktörer, konsensus och konflikt, norm och praktik. Detta perspektiv visar sig vara fruktbart genom att det öppnar för en bred empirisk studie och ett synliggörande av komplicerade processer som en mer statisk eller strukturell definition av staten inte hade kunnat göra. Ett begrepp preciseras dock inte särskilt väl, och det är begreppet diskurs, vilket är anmärkningsvärt eftersom det intar en relativt framskjuten roll i avhandlingen. Inledningsvis får vi veta att analysen kommer att röra sig på en "politiskt diskursiv nivå", i kapitel två urskiljs två olika diskurser, en fattigvårdsdiskurs och en kvinno-saksdiskurs, i nästa kapitel talas om övergången från en frivilligdiskurs till en tjänstemanna-diskurs och så vidare. Kring begreppet diskurs finns en omfattande teoretisk diskussion. Spontant kopplar man det till Michel Foucault, där begreppet är nära kopplat till makt och strukturell underordning, men det finns också diskursanalyser som är mer inriktade mot aktörskap och social förändring. Här hade man gärna sett såväl en precisering som en metodisk diskussion kring hur man går till väga när man urskiljer en diskurs. I avhandlingen kopplas diskurserna ibland till speciella personer, som till exempel när det gäller begreppet kvinno-saksdiskurs, vilken kopplas till kvinnorna. Till skillnad från fattigvårdsdiskursen, vilken definieras genom sin betoning av föräldrarnas plikt att ta hand om sina barn, sägs kvinno-saksdiskursen ha ett rättighetsperspektiv som betonar alla mödrars rätt till moderskap. Ett problem med detta är, vilket avhandlingen också visar, att många av de reformvänliga männen ofta talade inom en kvinno-saksdiskurs, medan inte alla kvinnor gjorde det. Ett intressant exempel på det senare är när en grupp radikala kvinnor på 1920-talet går ut offentligt och kritiserar såväl kvinno-rörelsen som de kvinnliga barnavårdsmännen för att alltför ensidigt se till mödrarnas rätt och därmed äventyra mäns rättsäkerhet. Hur skall man förstå det? Vilken diskurs hör de hemma i? Ett annat metodiskt spørsmål som kunde ha lyfts fram mer är frågan om diskursens makt, både när det gäller möjligheten för samtida aktörer att artikulera en motdiskurs och när det gäller forskarens förmåga att förstå en specifik utsaga. Författaren diskuterar kort begreppet "diskursiva maktstrategier", det vill säga att människor anpassar sitt agerande efter vad de bedömer som möjligt att uppnå (s 59), men kan i ett annat sammanhang tolka ett av kvinnornas uttalande som ett uttryck för att hon "i grund och botten" utgick från ett "maternalistiskt tänkande" (s 78).

Den oprecisa användningen till trots är själva greppet att ställa diskurs (i nå-

gon mening) mot praktiken i form av institutionalisering och implementering fruktbart. Genom att gå ned och undersöka vad som faktiskt hände synliggörs de komplicerade mekanismer som bidrog både till att reproducera en viss syn på utomäktenskaplighet och på könskillnad och de mekanismer som destabiliserade invanda ordningar och tankemönster. I de konkreta analyserna blir det tydligt hur profession, kön och klass på ett intrikat sätt vävs samman i det historiska skeendet och präglar såväl människors identitet och handlande som institutioners uppbyggnad. Det konkreta anslaget och känslan för det komplexa är avhandlingens styrka.

När det gäller språk och språkbruk innehåller avhandlingen också många intressanta iakttagelser och analyser. Till exempel då begreppet "öakta barn" utmönstras ur lagstiftningen och ersätts av "utom äktenskapet födda barn" och författaren pekar på att retorikens fokus därmed flyttades från barnen till föräldrarna. Men samtidigt som föräldrarnas ansvar i och med detta poängteras, ges staten genom barnavårdsmännen nya befogenheter att mycket direkt ingripa i dessa föräldrars förhållanden. Begreppet bidragsförskott är på samma sätt intressant. Genom valet av begreppet förskott bibehölls tanken på att det var fadern som skulle försörja sitt barn, staten skulle endast ge ett förskott – i själva verket visste man redan då att man på sin höjd skulle lyckas kräva in hälften av underhållen.

Avhandlingens huvudfråga har med Joan Scott snarare varit att förstå *hur* barnavårdsmannainstitutionen utvecklats än *varför* den tillkommit. Som läsare lockas man ändå till att fundera lite kring varför – funderingar som får näring av de komparativa iakttagelser som författaren själv gör. Å ena sidan gäller det de påvisade skillnaderna inom Norden, där man bland annat kan ställa frågan varför vi fick en barnavårdsmannainstitution i Sverige, men inte i Danmark eller Norge. Skall förklaringen kanske sökas i kvinnoorganisationernas påtryckningar? Och varför följde inte Sverige det norska exemplet och gav de utomäktenskapliga barnen rätt att arva fadern och bära hans namn? En sådan lag kom först 1969 hos oss. Å andra sidan framhålls i avhandlingen att synen på utomäktenskapligheten är en annan i Norden än i övriga Europa – både historiskt och i modern tid. Medan man i Tyskland och Frankrike framställde de ogifta mödrarna som ett hot mot samhällsordningen – det var de som fördömdes – ifrågasatte man i Norden på ett helt annat sätt dubbelmoralen och upprördes lika mycket – och kanske framförallt över ansvarslösa män och dåliga fäder. Det hade varit intressant om författaren diskuterat dessa frågor mer explicit, men hur som helst så ger avhandlingen ytterligare byggstenar till den pågående komparativa diskussionen kring hur man skall förstå särdragen i den svenska/nordiska modellen av välfärdsstat.

Den kritik jag här riktat mot avhandlingen skall inte uppfattas som tung. Mitt huvudomdöme är att detta är en mycket gedigen, intressant och delvis nyskapande avhandling. Det nyskapande ligger i författarens försök att tillämpa ett teo-

retiskt perspektiv som ser både till strukturer och praktiskt handlande och som ser genus som något som förhandlas fram i relation till andra sociala ordningsprinciper som klass, profession eller civilstånd. Jag ser den som ett viktigt bidrag till genusforskningen, men också till välfärdsstats- och professionsforskningen.

*Christina Carlsson Wetterberg**

* Fakultetsopponent